

توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران: مروری نظام‌مند

مقدمه: تعداد زنان سرپرست خانوار به واسطه تغییرات اجتماعی و جمعیتی گسترده جامعه ایران در سالهای اخیر افزایش یافته است. درعین حال، اکثر این زنان بخشی از اقشار آسیب‌پذیر جامعه محسوب می‌شوند و از این رو است که مبحث توانمندسازی آنها اهمیت یافته و مطرح می‌شود.

روش: روش مورد استفاده در این پژوهش مرور نظام‌مند است. جامعه آماری تحقیق شامل مقالات علمی منتشر شده‌ای بود که به موضوع «توانمندسازی زنان سرپرست خانوار» پرداخته‌اند. مقاله‌های مرتبط در پایگاه‌های علمی ایرانی و به زبان فارسی جستجو شدند. بر اساس معیارهای ورود و خروج، مرتبط‌ترین مقالات با اهداف مطالعه (۳۲ مقاله) انتخاب شدند. پس از بررسی کیفیت و اعتبار علمی مقالات منتخب، برای دستیابی به داده‌های مقالات، کاربرگهای استخراج داده‌ها در قالب ۸ شاخص طراحی و تنظیم شد و بر مبنای کدگذاری و حاشیه‌نویسیهای انجام‌شده هر یک از کاربرگها توسط دو محقق/کدگذار تکمیل شد. شاخصهای مورد بررسی در کاربرگها عبارت بودند از: بازه زمانی، توزیع جغرافیایی، زمینه پژوهشی مقالات، رویکرد نظری، نوع پوشش حمایتی، روش پژوهش، عوامل و راهکارهای توانمندسازی. نهایتاً، پس از بررسی و مقایسه دقیق کاربرگهای مختص به هر یک از مقالات، داده‌های به دست آمده تجمیع و توصیف و تحلیل شده و بر مبنای آنها به هدف مطالعه پرداخته شد.

یافته‌ها: در مقالات مرتبط با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار متغیرها و عوامل متفاوتی مورد توجه و بررسی قرار گرفته‌اند. در مقاله حاضر، علاوه بر عوامل زمینه‌ای (سن، تحصیلات، بُعد خانوار، مدت سرپرستی، وضعیت تأهل)، عوامل برجسته و مهم بررسی شده در سه گروه (اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی، فردی-روانشناختی) دسته‌بندی و خلاصه شده‌اند. راهکارها و پیشنهادها مهم مقالات مورد مطالعه نیز در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، آموزشی و مشاوره‌ای تقسیم‌بندی و ارائه شده‌اند.

بحث: مرور نظام‌مند مقالات پیشین نشان می‌دهد که لازمه پژوهش در باب توانمندی و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار توجه به ابعاد مختلف فرآیند توانمندسازی است. می‌توان مدلی مفهومی را پیشنهاد کرد که در آن فرآیند توانمندسازی زنان سرپرست خانوار به گونه‌ای چرخه‌ای و چندبُعدی و میان‌رشته‌ای بررسی و مطالعه شود. پیشنهاد این مدل مفهومی تلاشی است در به‌کارگیری یک دیدگاه کل‌نگر و یکپارچه در بررسی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران.

۱. مسعود زمانی مقدم

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران

۲. سید علیرضا افشانی

دکتر جامعه‌شناس، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران
(نویسنده مسئول)

<afshanalireza@yazd.ac.ir>

واژه‌های کلیدی:

توانمندسازی، زنان سرپرست خانوار، مادران مجرد، مرور نظام‌مند توانمندسازی، زنان سرپرست خانوار، مادران مجرد، مرور نظام‌مند

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۰۱

Empowerment of Female Heads of Households in Iran: A Systematic Review

▶ 1- Masoud Zamanimoghadam

Ph.D. Student in Sociology and Social problems, Faculty of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran

▶ 2- Seyed alireza Afshani

Ph.D. in Sociology, Faculty of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran
(Corresponding Author)
<afshanalireza@yazd.ac.ir>

Introduction: The number of female heads of households has increased in recent years due to widespread social and demographic changes in Iranian society. At the same time, most of these women are part of the vulnerable strata of society, so their empowerment is important.

Method: The method used in this research is a systematic review. The materials used for the present study includes published articles that have dealt with the subject of “empowerment of female heads of households” in Persian scientific sites. Thirty-two articles were selected. Finally, after carefully reviewing and comparing the worksheets specific to each article, the obtained data were collected, described, and analyzed, and based on them, the purpose of the study was addressed.

Findings: In the articles related to the empowerment of female heads of households, different variables and factors have been considered. In the present article, in addition to contextual factors (age, education, number of dependents, duration of care, marital status), the main and important factors studied in three groups (socio-cultural, economic, personal-psychological) are classified and summarized. Important strategies and suggestions of the studied articles are also presented and divided into economic, social, educational, and consulting dimensions.

Discussion: Systematic review of the previous articles shows that the major need for research on the empowerment of female heads of households is to pay more attention to different dimensions of the empowerment process. A conceptual model can be proposed in which the process of empowerment of female heads of households is studied in a cyclical, multidimensional, and interdisciplinary manner.

KeyWords:

Empowerment, Female heads of households, Single mothers, Systematic review

Received: 2019/08/15

Accepted: 2020/09/22

Extended Abstract

Introduction: The number of female heads of households has increased in recent years due to widespread social and demographic changes in Iranian society. At the same time, most of these women are part of the vulnerable strata of society, so their empowerment is important. In this article, we aim to systematically review the articles published in the field of empowerment of female heads of households in Iran and provide a descriptive, analytical and critical review of these articles to achieve a conceptual model that can be used to study the issue of empowerment of female heads of households in Iran.

Method: The method used in this research is a systematic review. The materials of the present study include published scientific articles that have dealt with the subject of “empowerment of female heads of households”. Related articles were searched in Persian scientific sites. Based on the inclusion and exclusion criteria, the most relevant articles with the objectives of the study (32 articles) were selected. After reviewing the quality and scientific validity of the selected articles, in order to obtain the data of the articles, the data extraction worksheets were designed and adjusted in the form of eight indicators and were completed by two researchers/coders based on the coding and annotations of each worksheet. The indicators studied in the worksheets are: time interval, geographical distribution, field of research, theoretical approach, type of women’s support coverage, research method, and factors and strategies affecting women’s empowerment. Finally, after carefully reviewing and comparing the worksheets specific to each article, the obtained data were collected, described, and analyzed, and based on them, the purpose of the study was addressed.

Findings: Based on the findings, the first research article published in the field of empowerment of female heads of households in scientific journals dates back to 2005. The distribution of published articles on the empowerment of female heads of households between 2005 and 2016 does not show any growth and is almost uniformly distributed (one or two articles per year). But in the years 2016 to 2018, we see a relative growth in the number of articles (four to six articles per year), so that 47% of articles have been published in the last three years. In addition, on

average, between 2005 and 2018, almost two articles in this field were published annually, and only in 2009 no articles were published. In terms of geographical distribution, 53.1% of the studies were done in the cities and provinces of the country, 34.4% of the articles were done in Tehran, and 12.5% of them were done at the national level. In addition, only 2 cases (less than 7% of articles) were done at the rural level, while 30 cases (more than 93% of the articles) were done at the urban level. In terms of research background, 37.5% of the articles are interdisciplinary. The theories of Sarah Longwe and Naila Kabeer have been more frequent than the others. In terms of methodological approach, the largest number of articles was dedicated to the quantitative approach. So that 20 studies (62.5%) were done by quantitative methods. About one third of these research studies have been done using qualitative and mixed methods.

In the articles related to the empowerment of women heads of households, different variables and factors have been considered. In the present article, in addition to contextual factors (age, education, number of dependents (household size), duration of care, marital status), the main and important factors studied in three groups (socio-cultural, economic, personal-psychological) are classified and summarized. Important strategies and suggestions of the studied articles are also presented and divided into economic, social, educational, and consulting dimensions.

Discussion: the systematic review of previous articles shows that the major need for research on the empowerment of female heads of households is to pay more attention to different dimensions of the empowerment process. A conceptual model can be proposed in which the process of empowerment of female heads of households is studied in a cyclical, multidimensional, and interdisciplinary manner. The proposal of this conceptual model is an attempt to apply a holistic and integrated perspective in the study of empowerment of female heads of households in Iran.

The cyclical nature of the empowerment process means that different socio-cultural, economic, and personal-psychological factors and dimensions interact with each other and determine how women heads of households are empowered. Moreover, in this process, the level of empowerment of these women affects the socio-cultural, economic, and individual-psychological status. In fact, these fac-

tors reinforce each other. In this model, the relationships between factors and variables are not linear but cyclical. It should be noted that in this conceptual model, the concepts overlap and there is a correlation between and among the independent variables affecting empowerment. Therefore, strengthening one affects the strengthening of the other factors. In fact, the criteria for empowerment are closely related and interrelated.

Ethical Considerations:

Authors 'contributions

The authors contributed effectively to this article.

Funding

This article does not receive any financial support for its publication by any entity or organization.

Conflicts of interest

In the present study, the authors showed no conflict of interest.

Acknowledgments:

In this article, in addition to observing the principles of professional conduct, all rights related to the sources cited are respected and the references are carefully cited

مقدمه

ازجمله تغییرات اجتماعی و جمعیتی وسیعی که جامعه ایران در سالهای گذشته تجربه کرده، افزایش خانوارهای زن سرپرست بوده است. این افزایش را می‌توان با زانه‌شدن سالمندی و به تبع آن زانه‌شدن سرپرستی خانوار در میان جمعیت سالمند و نیز گسترش سرپرستی خانوار در میان زنان هرگز ازدواج‌نکرده و طلاق‌گرفته مرتبط دانست (پژوهشکده آمار، ۲۰۱۳: ۱۱). در سالهای اخیر، تعداد «خانوارهای زن سرپرست» در ایران، به استناد آمارهای رسمی کشور، روندی صعودی داشته است. خانوارهای زن سرپرست در سالهای ۱۳۴۵ (۶.۵ درصد)، ۱۳۵۵ (۷.۳ درصد)، ۱۳۶۵ (۷ درصد)، ۱۳۷۵ (۸ درصد)، ۱۳۸۵ (۹.۵ درصد)، ۱۳۹۰ (۱۲.۱ درصد) و ۱۳۹۵ (۱۲.۷ درصد) از کل خانوارهای ایرانی را تشکیل می‌دادند؛ تعداد خانوارهای زن سرپرست در سال ۱۳۹۵ به ۳۰۶۱۷۵۳ خانوار افزایش یافت (پژوهشکده آمار، ۲۰۱۳؛ مرکز آمار ایران، ۲۰۱۸).

زنان سرپرست خانوار با مسائل و مشکلات بسیاری روبه‌رو هستند؛ با توجه به وضعیت فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران، عمدتاً مردان سرپرستی خانوار را بر عهده داشته‌اند و این موضوع انتظارات اجتماعی از زنان سرپرست خانوار را متفاوت می‌کند (توفیقیان فر و همکاران، ۲۰۱۶؛ ترابی مؤمن و همکاران، ۲۰۱۷)؛ میانگین تعداد اعضای خانوار در خانوارهای زن سرپرست با سرپرستان بی‌همسر به دلیل طلاق یا فوت همسر بیش از خانوارهای مرد سرپرست بی‌همسر به دلیل طلاق و یا فوت همسرانشان است. این موضوع نشان‌دهنده مسئولیت بیش‌تر زنان نسبت به مردان در تأمین نیازهای خانواده پس از جدا شدن از همسر یا فوت همسر است (علی‌اکبری صبا، ۲۰۱۶)؛ بیشتر زنان سرپرست خانوار بی‌سواد هستند یا سطح تحصیلی پایینی دارند؛ اکثر زنان سرپرست خانوار با فقر و مسائل مرتبط با آن روبه‌رو هستند و در ادبیات توسعه از آنها به‌عنوان فقیرترین اقرا یاد می‌شود. در

11. female headed households

گروه خانوارهای زن سرپرست، ۴۳.۳ درصد از خانوارها در دو دهک اول درآمد مورد انتظار قرار دارند؛ بار تکفل در خانوارهای زن سرپرست بیشتر از خانوارهای مرد سرپرست است. بار تکفل خانوارهای زن سرپرست در دو دهک اول ۵.۵ است. یعنی به ازای هر فرد شاغل در خانوار، ۵.۵ فرد غیرشاغل وجود دارد؛ درآمد کمتر خانوارهای زن سرپرست موجب فقر نسبی آنها نسبت به خانوارهای مرد سرپرست می‌شود؛ نسبت اشتغال سرپرستان خانوارهای زن سرپرست بسیار کمتر از سرپرستان خانوارهای مرد سرپرست است (پژوهشکده آمار، ۲۰۱۳)؛ وضعیت سلامت روان زنان سرپرست خانوار عمدتاً نامناسب است (عنایتی‌فر و همکاران، ۲۰۱۸).

وضعیت دشوار زنان سرپرست خانوار مسئله توانمندسازی^۱ این زنان را مطرح می‌سازد. در واقع، وفاق عمومی‌ای که بر سر مسئله آسیب‌پذیر دانستن زنان سرپرست خانوار وجود دارد، موجب شده که بسیاری از دستگاهها و سازمانهای محلی، ملی و بین‌المللی خود را موظف به حل مسائل این زنان و خانواده‌های آنها بدانند و در جهت توانمندسازی و حمایت از آنان گام بردارند (معیدفر و حمیدی، ۲۰۰۷).

اگرچه اجماع کاملی درباره تعریف توانمندسازی وجود ندارد، اما به‌طور کلی مفاهیمی همچون حق انتخاب، امکان انتخاب، کنترل و قدرت و دیگر مفاهیم نزدیک به این موارد به‌تناوب در تعاریف موجود از توانمندسازی مورد اشاره قرار گرفته‌اند. این مفاهیم عمدتاً ناظر بر بهره‌مندی زنان از توانایی لازم برای اخذ تصمیمهای مؤثر و مهم برای خود و خانواده‌هایشان هستند (کبیر و دیگران، ۲۰۱۰). توانمندی و توانمندسازی زنان را می‌توان با مؤلفه‌هایی همچون تقویت جرئت دستیابی به هدف، توانایی لازم برای عملی ساختن خواسته‌های خود، آگاهی از نیازهای درونی خود، افزایش خوداتکایی، گسترش حق انتخاب در زندگی، فائق آمدن بر شرم بی‌مورد، داشتن اعتمادبه‌نفس و اطمینان خاطر، توانایی ارزیابی

11. Empowerment

صحیح و شناخت واقعی خویشتن، آگاهی به استعدادها و محدودیتهای خویش و قدرت رویارویی با دشواریها نشان داد (کتابی و همکاران، ۲۰۰۳؛ فرخی، ۱۹۹۷). علاوه بر این، توانمندسازی اجازه می‌دهد که زنان مرزهای زندگی خویش را تعریف کنند، بر روابطشان نظارت داشته باشند و همچنین جنس دوم و وابسته نباشند (فریدونی و همکاران، ۲۰۱۵). به هر حال، توانمندسازی، مقوله‌ای چندبعدی است و باید به طور همه‌جانبه مورد توجه قرار بگیرد.

در دو دهه گذشته پژوهشهای مرتبط با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران افزایش قابل توجهی یافته‌اند. این پژوهشها جنبه‌ها و ابعاد متفاوتی از توانمندسازی این زنان را بررسی و مطالعه کرده‌اند. اکنون با توجه به انباشت و تعدد مقالات منتشرشده در این زمینه، مرور نظام‌مند این مقالات ضروری به نظر می‌رسد. مرور نظام‌مند مقالات پیشین علاوه بر اینکه زمینه فهم و برداشتی جامع برای پژوهشگران و علاقه‌مندان فراهم می‌کند، می‌تواند در تدوین و بازنگری سیاستهای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار از سوی مسئولان و برنامه‌ریزان ذی‌ربط نیز مورداستفاده قرار بگیرد. افزون بر این، تاکنون هیچ مرور نظام‌مندی درباره پژوهشهای مرتبط با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران انجام نشده است. از این رو، جای خالی چنین مطالعه‌ای اهمیت و ضرورت انجام این مقاله را دوچندان می‌کند. در مقاله حاضر بر این هدف بوده‌ایم تا از طریق مرور نظام‌مند مقالات منتشرشده در زمینه توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران و ضمن بررسی توصیفی و تحلیلی و انتقادی این مقالات به مدلی مفهومی دست یابیم که بتوان با آن فرآیند توانمندی و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران را دقیق‌تر و جامع‌تر بررسی و مطالعه کرد.

مبانی نظری

چند نظریه و مدل مطرح در زمینه توانمندسازی عبارت‌اند از: مدل تواناسازی سارا

لانگه^۱؛ تلفیق توانمندسازی و ادغام اجتماعی در نظریه لین بنت^۲، توانمندی و آزادی انتخاب در نظریه آمارتیا سن^۳، نظریه توانمندسازی اجتماع‌محور دیوید فیتزمن^۴، نگرش سه‌وجهی به توانمندسازی در نظریه نایلا کبیر^۵. در ادامه به‌طور مختصر این نظریه‌ها توضیح داده می‌شوند. سارا لانگه ضمن تأکید بر ایده محوریت برابری جنسیتی در هرگونه برنامه توسعه‌ای، این نقد را بر اکثر نظریه‌های توسعه وارد می‌سازد که آنها برابری را با توجه به تقسیم‌بندیهای رایج از بخشهای مختلف اقتصاد و جامعه همچون تحصیلات، استخدام، موازین قانونی و امثال اینها تعریف می‌کنند. از نظر لانگه، این شیوه تحلیلی با تمرکز بیش‌ازحد بر شاخصهای مختلفی که بعضاً معرف جنبه‌های محدودی از کل حیات اجتماعی هستند، نگاهها را از نقش مهم برابری بیشتر زنان و مردان در پیشبرد فرآیند توسعه باز می‌دارد (کرمانی و همکاران، ۲۰۱۳؛ لانگه، ۱۹۹۱). بر همین اساس، او یک مدل مفهومی پنج مرحله‌ای مطرح می‌کند که می‌تواند مبنایی برای سنجش توانمندی زنان باشد. پنج مرحله این مدل عبارت‌اند از: الف) رفاه: در این مرحله به رفاه مادی و اولیه و کمبودهایی که در این زمینه وجود دارد توجه می‌شود؛ ب) دسترسی: در این مرحله، مسئله نابرابری در دسترسی به منابع مطرح می‌شود؛ ج) آگاهی: مرحله‌ای است که زنان به مسائل و به دلایل بروز آنها حساس و آگاه می‌شوند؛ د) مشارکت: مرحله‌ای است که زمینه حضور فعال برای زنان فراهم شده و آمادگی برای مشارکت داوطلبانه و مشارکت در تصمیم‌گیری وجود دارد؛ ه) کنترل: در این مرحله، زنان قدرت تصمیم‌گیری می‌یابند و بهترین راه‌حل را پیشنهاد می‌کنند و بر اجرای آن تسلط پیدا می‌کنند (کشاوری شگری و آذرکشب، ۲۰۱۶؛ تاج‌الدین و رحمتی والا، ۲۰۱۴).

لین بنت نظریه‌ای درباره تغییر اجتماعی با هدف فقرزدایی پایدار ارائه کرد. بنت تلاش می‌کند فرآیندهای اصطلاحاً از پائین به بالا (توانمندسازی) و از بالا به پائین (ادغام اجتماعی)

1. Sara Longwe

2. Lynn Bennett

3. Amartya Sen

4. David Fetterman

5. Naila Kabeer

را در پیرامون توسعه پایدار اجتماعی تلفیق کند. توانمندسازی و ادغام اجتماعی به عنوان ابزارهایی جهت تغییر روابط قدرت موجود در جامعه عمل می‌کنند، به نحوی که نتیجه آن دستیابی به برابری بیشتر در جامعه است. از نظر بنت، یکی از عناصر اصلی در بیشتر رویکردهای توانمندسازی کمک به فقرا و افراد طردشده برای به فعلیت رساندن قدرت حاصل از عمل جمعی آنها است. در اغلب موارد رویکردهای مذکور از پائین به بالا و با هدف رساندن صدا و تقاضای گروههای متنوعی از فقرا و شهروندان مطرود (به لحاظ اجتماعی) عمل می‌کنند (کرمانی و همکاران، ۲۰۱۳).

از نظر آمارتیا سن، از سویی، درآمد ابزاری مهم در دستیابی به توانمندی است و از سوی دیگر، افزایش توانمندی در زمینه‌های غیردرآمدی، افزایش در بهره‌وری درآمدی را به همراه دارد و به‌طور مستقیم به افزایش میزان مطلق درآمد منجر می‌شود. با این تفاوت که در حالت دوم رونق در وضعیت درآمدی با ارتقای دیگر شاخصهای کمی و کیفی در زمینه توانمندی همراه و همزاد است. درحالی‌که در حالت نخست نقش ابزاری توصیف‌شده برای درآمد کاملاً مشروط است. به‌عبارتی دیگر، الزاماً نمی‌توان افزایش در درآمد را به‌منزله ارتقای سطح توانمندی افراد تلقی کرد (سن، ۲۰۱۰). از نظر او، توانمندی هر فرد عبارت است از: «امکان انتخاب بین ترکیبهای مختلفی از عملکردها» (سن، ۲۰۱۰). در این تعریف، توانمندی نه صرفاً در داشتن و دسترسی به سطوح بالایی از بر خورداریهای مختلف بلکه در بهره‌مندی از آزادی انتخاب بین عملکردهای مختلف در حوزه‌های گوناگون زندگی است که در کنار هم شیوه مطلوب زندگی از دیدگاه فرد را به تصویر می‌کشند (کرمانی و همکاران، ۲۰۱۳).

دیوید فیتزمن توانمندسازی را فرآیندی پنج‌سطحی می‌داند که عبارت است از: الف) آموزش: توانمندیهای افراد از طریق آموزش شکوفا می‌شوند و توانایی و خوداتکایی افراد ارتقا می‌یابد؛ ب) تسهیل‌گری: فرآیندی است که در آن سعی می‌شود ابزار ابتکار عمل، تصمیم‌گیری و خلاقیت به افراد و گروه‌های در حاشیه منتقل شود و نقش و فعالیت اعضای

گروه به شکلی قابل توجه تداوم یابد؛ ج) حمایت: شامل ایجاد تعلق، صمیمیت، یکپارچگی اجتماعی افراد، ایجاد فرصت و امکانات و امکان کمک اطلاعاتی، عاطفی و مادی به آنها می‌شود. حمایت، افراد را قادر به مواجهه با مسائل و بحرانهای زندگی می‌کند؛ د) آشکارسازی: شامل اقدامات و برنامه‌هایی می‌شود که منجر به آگاه‌سازی، روشنگری و ایجاد انگیزه در میان افراد برای همراهی با دیگر عوامل برنامه می‌شود؛ ه) آزادسازی: به معنی آزاد شدن از انتظارات و نقشهای جاافتاده موجود است که منجر به یافتن فرصتهای نو، مشاهده منابع موجود در چشم‌اندازی روشن و تازه و بازتعریف نقشها و هویت‌های جدید برای افراد توسط خودشان می‌گردد (فتابی و همکاران، ۲۰۱۴).

نایلا کبیر در تعریف مفهوم توانمندی از سه‌گانه «عاملیت»، «منابع» و «دستاوردها» استفاده می‌کند. «منابع» به وجودآورنده شرایطی اند که انتخاب تحت تأثیر آنها اتفاق می‌افتد. «عاملیت» نمایانگر اصلی و کانون فرآیند‌گزینش است و بالاخره «دستاوردها» معرف نتایج برآمده از انتخابهای مختلف هستند. ابعاد سه‌گانه توانمندی در نظریه کبیر با یکدیگر روابطی متقابل دارند. به طوری که تغییر در هر یک از آنها می‌تواند هدایت‌گر تغییرات در ابعاد دیگر باشد (کرمانی و همکاران، ۲۰۱۳). از نظر کبیر «بسیاری از منابع، مصادیق عاملیت و دستاوردهایی که مشخصه ادبیات توانمندسازی است، هم‌پوشانی قابل توجهی با تعدادی از شاخصهای شناخته‌شده برنامه‌های توسعه‌ای دارد... اما تنها در صورتی می‌توان نقش‌آفرینی و ارتباط آنها با توانمندی را مورد تأیید قرار داد که به نحوی از انحاء مشخص شود هر یک از آنها در یک زمینه اجتماعی و فرهنگی معین چگونه و تا چه حد به زنان یا هر گروه هدف دیگری این امکان را می‌بخشند که دست به انتخابهای خاص خودشان بزنند» (کبیر و دیگران، ۲۰۱۰).

روش

این مقاله از نوع مقالات مروری است. بدین منظور، مرور نظام‌مند^۱ در دستور کار قرار گرفت. مرور نظام‌مند جستجوی جامع، کامل و منظم تحقیقات پیشین در باب موضوعی خاص و ترکیب و ارزیابی این تحقیقات است که بر اساس ضوابط مشخص و از پیش تعیین‌شده‌ای صورت می‌گیرد و در نهایت به ارائه پیشنهادهایی منجر می‌شود (گرنث و بوث^۲، ۲۰۰۹). نحوه جستجو در مرور نظام‌مند با استفاده از کلیدواژه‌های مرتبط با موضوع از طریق چند پایگاه داده مشخص شده و معتبر انجام می‌شود (رابینسون و لوو^۳، ۲۰۱۵). در مرور نظام‌مند، فیلترهای کیفیت نیز در انتخاب تحقیقات پیشین اعمال می‌شوند (آرمسترونگ و همکاران^۴، ۲۰۱۱). به علاوه، در این مطالعه از استانداردهای گزارش جستجوی ادبیات تحقیق (استراتژی نمونه‌گیری، نوع مطالعات، رویکردها، محدوده زمانی، محدودیتها، دامنه موضوعی، اصطلاحات استفاده‌شده، منابع الکترونیکی) نیز استفاده شده است (بوث^۵، ۲۰۰۶). جامعه آماری مطالعه حاضر شامل مقالات علمی منتشرشده‌ای است که به موضوع «توانمندسازی زنان سرپرست خانوار» پرداخته‌اند. بر اساس پروتکل مطالعه، دو محقق این مقاله با استفاده از روش تمام‌شماری همه مقالات مرتبطی که قابلیت دسترسی دارند را گردآوری کردند. در گام نخست برای یافتن این مقاله‌ها ابتدا کلیدواژه‌های «توانمندسازی»، «تواناسازی»، «زنان سرپرست خانوار»، «زنان سرپرست خانواده»، «زنان بی سرپرست»، «زنان بدسرپرست»، «زنان خودسرپرست»، «مادران مجرد»، «مادران تنها» و «خانوار زن سرپرست» در چهار پایگاه داده علمی کشور (پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۶، پایگاه مجلات تخصصی نور^۷، بانک اطلاعات نشریات کشور^۸ و پرتال جامع علوم انسانی^۹) جستجو شد که حاصل آن به دست آمدن ۱۷۷ مقاله در بازه زمانی ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۷ بود. سپس در گام

1. Systematic Review

2. Grant and Booth

3. Robinson and Lowe

4. Armstrong

5. Booth

6. <https://www.sid.ir/fa/journal>7. <http://www.noormags.ir>8. <http://www.magiran.com>9. <http://ensani.ir/fa>

دوم بر اساس معیارهای ورود و خروج، مرتبط‌ترین مقالات با اهداف مطالعه (۳۲ مقاله) انتخاب شدند. معیارهای ورود مقالات به مطالعه عبارت بودند از: ۱. پرداختن مشخص و واضح به موضوع توانمندسازی زنان سرپرست خانوار؛ ۲. انجام پژوهش در ایران؛ ۳. انتشار به زبان فارسی؛ ۴. تمام‌متن بودن؛ و ۵. انتشار در مجلات معتبر علمی (پژوهشی و ترویجی). معیارهای خروج مقالات از مطالعه نیز عبارت بودند از: ۱. عدم دسترسی به متن کامل؛ و ۲. عدم تمرکز بر کلیدواژگان موردنظر در این مطالعه. مشخصات مقالات موردبررسی در جدول (۱) به طور خلاصه ارائه شده‌اند.

در گام سوم، کیفیت و اعتبار علمی مقالات منتخب توسط دو پژوهشگر تحقیق حاضر ارزیابی و تأیید شد. سپس در گام چهارم برای دستیابی به داده‌های مقالات، کاربرگهای استخراج داده‌ها در قالب هشت شاخص طراحی و تنظیم شد و بر مبنای کدگذاری و حاشیه‌نویسیهای انجام‌شده هر یک از کاربرگها توسط دو محقق/کدگذار تکمیل شد. شاخصهای موردبررسی در کاربرگها عبارت‌اند از: بازه زمانی، توزیع جغرافیایی، زمینه پژوهشی مقالات، رویکرد نظری، نوع پوشش حمایتی، روش پژوهش، عوامل مؤثر بر توانمندسازی و راهکارهای توانمندسازی. نهایتاً، در گام پنجم، پس از بررسی و مقایسه دقیق کاربرگهای مختص هر یک از مقالات، داده‌های به‌دست‌آمده تجمیع و توصیف و تحلیل شده و بر مبنای آنها به هدف مطالعه پرداخته شد.

جدول (۱) مقالات مورد بررسی

عنوان مقاله	سال انتشار	محقق
توانمندی زنان سرپرست خانوار و عوامل اجتماعی - فرهنگی مرتبط با آن: مطالعه زنان زیر پوشش کمیته امداد امام خمینی (ره) شهر تبریز	۱۳۹۵	افشانی و فاتحی (۲۰۱۶)
توانمندسازی زنان سرپرست خانوار منطقه ۵ شهر اصفهان با تأکید بر مؤلفه اشتغال	۱۳۹۷	اکبری ترکمانی و همکاران (۲۰۱۸)
اثربخشی خدمات ارائه شده توسط سازمان بهزیستی بر میزان توانمندی زنان سرپرست خانوار	۱۳۹۴	اله یاری و اسدی (۲۰۱۵)
بررسی تأثیر عضویت در سازمانهای مردم نهاد بر پایگاه اجتماعی-اقتصادی زنان سرپرست خانوار	۱۳۹۱	براری و همکاران (۲۰۱۲)
رسانه ملی و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار (مورد مطالعه: زنان سرپرست خانوار منطقه ۱۸ تهران)	۱۳۹۳	تاج الدین و رحمتی والا (۲۰۱۴)
بررسی اثربخشی مداخله مددکاری اجتماعی گروهی با رویکرد توسعه بر توانمندسازی روانی و اجتماعی زنان سرپرست خانوار	۱۳۹۶	ترابی مؤمن و همکاران (۲۰۱۷)
بررسی رابطه بین طرحهای خودکفایی کمیته امداد امام خمینی (ره) و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار (مطالعه موردی: استان کهگیلویه و بویراحمد)	۱۳۹۵	توفیقیان فر و همکاران (۲۰۱۶)
توانمندسازی و فقرزدایی از زنان مطلقه و همسر فوت شده در شهرستان سلسله	۱۳۹۵	راغفر و سلیمانی (۲۰۱۶)
اثربخشی توانمندسازی روانشناختی بر ارتقای بهزیستی روانشناختی و کیفیت زندگی زنان سرپرست خانوار	۱۳۹۷	رضاییان و همکاران (۲۰۱۸)
توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با تأکید بر برنامه های چهارم، پنجم و ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران	۱۳۹۷	زارعان و همکاران (۲۰۱۸)

عنوان مقاله	سال انتشار	محقق
فقر درآمدی فقط یک جنبه از فقر زنان سرپرست خانوار	۱۳۸۴	شادی‌طلب و همکاران (۲۰۰۵)
تشکیل گروه‌های خودیار زنان سرپرست خانوار در منطقه ۱۷ شهرداری تهران، گامی در جهت توانمندسازی زنان	۱۳۸۵	شاهنده و همکاران (۲۰۰۶)
عوامل تعیین‌کننده سطح توانمندی اقتصادی زنان سرپرست خانوار در مناطق روستایی: مطالعه موردی استان کردستان	۱۳۸۹	شریفی و همکاران (۲۰۱۰)
سیاست‌های حمایتی و توانمندسازی زنان	۱۳۸۷	شکوری (۲۰۰۸)
پیامد اعتبارات خرد روستایی بر توانمندسازی اقتصادی زنان سرپرست خانوار: نگاهی به نتایج طرح حضرت زینب کبری (س) در روستاهای بومین زهرا	۱۳۸۶	طالب و نجفی اصل (۲۰۰۷)
بررسی رابطه هوش معنوی با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار تحت حمایت کمیته امداد امام خمینی (ره)	۱۳۹۶	طالبی‌فرد و عابدینی (۲۰۱۷)
توانمندسازی زنان سرپرست خانواده از طریق مشاوره گروهی، آگاه‌سازی و کارآفرینی	۱۳۸۴	طباطبایی یحیی‌آبادی و حسینیان (۲۰۰۵)
اثربخشی برنامه توانمندسازی شغلی مبتنی بر الگوی مشاوره حرفه‌ای چندمحوری در خودکارآمدی حرفه‌ای و جهت‌گیری آینده زنان سرپرست خانوار	۱۳۹۵	علیجانی و همکاران (۲۰۱۶)
احیاء و ساماندهی بافتهای فرسوده شهری در راستای توانمندسازی زنان شهروند؛ موردپژوهی: اقدامات شهرداری تهران	۱۳۹۴	فرج‌پور و همکاران (۲۰۱۵)
تأثیر هیپنوتراپی مبتنی بر نیرومندسازی ایگو بر افسردگی اساسی زنان سرپرست خانوار	۱۳۹۶	فرهادی و همکاران (۲۰۱۷)
رابطه عوامل اقتصادی، فرهنگی و آموزشی با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار	۱۳۹۰	قلی‌پور و رحیمیان (۲۰۱۱)

عنوان مقاله	سال انتشار	محقق
نگاهی به راهکارهای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار (با تأکید بر نقش تعاونیها)	۱۳۸۶	کاظمی (۲۰۰۷)
عوامل مؤثر بر توانمندی زنان سرپرست خانوار (مورد مطالعه: زنان شاغل در مراکز کوثر شهرداری تهران در سال ۱۳۹۱)	۱۳۹۲	کرمانی و همکاران (۲۰۱۳)
توانمندسازی مبتنی بر کارآفرینی اجتماعی: ارائه یک نظریه زمینه‌ای (مطالعه موردی ستاد توانمندسازی زنان سرپرست خانوار شهرداری تهران)	۱۳۹۴	کرمانی و همکاران (۲۰۱۵)
رابطه سرمایه اجتماعی و توانمندی روانی در زنان سرپرست خانوار شاغل در مراکز کوثر شهرداری تهران	۱۳۹۶	کرمانی و همکاران (۲۰۱۷)
اثربخشی برنامه آموزشی توانمندسازی روان‌شناختی بر مبنای نظریه روان‌شناسی فردی آدلر بر درماندگی آموخته‌شده زنان سرپرست خانوار	۱۳۹۶	کریمی و کیل و همکاران (۲۰۱۷)
تدوین برنامه آموزشی توانمندسازی روان‌شناختی زنان سرپرست خانوار بر مبنای نظریه روان‌شناسی فردی و ارزیابی اثربخشی آن	۱۳۹۷	کریمی و کیل و همکاران (۲۰۱۸)
نقادی و بازسازی نظریه سارا لانگه درباره شاخصهای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار	۱۳۹۵	کشاوری شگری و آذرکشب (۲۰۱۶)
شیوههای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار	۱۳۹۰	کیمیائی (۲۰۱۱)
نقدی بر رویکرد توانمندسازی زنان سرپرست خانوار تحت پوشش بهزیستی (مورد مطالعه شهر کرمان)	۱۳۸۵	مقدس جعفری و محمدی (۲۰۰۶)
بررسی نقش عوامل اجتماعی و روان‌شناختی بر توانمندسازی زنان روستایی سرپرست خانوار تحت پوشش کمیته امداد (مورد مطالعه: شهرستان عباس‌آباد)	۱۳۹۵	مهاجری و همکاران (۲۰۱۶)
بررسی تأثیر خدمات کمیته امداد بر توانمندسازی زنان سرپرست خانوار	۱۳۹۱	ناصری و سالارزهی (۲۰۱۲)

یافته‌ها

مشخصات کلی مقالات مورد مطالعه

بر اساس یافته‌های به‌دست‌آمده، نخستین مقاله پژوهشی منتشرشده در زمینه توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در مجلات علمی معتبر به سال ۱۳۸۴ برمی‌گردد. توزیع مقالات منتشرشده با مضمون توانمندسازی زنان سرپرست خانوار بین سالهای ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۵ رشدی را نشان نمی‌دهد و تقریباً پراکندگی یکنواختی دارد (سالی یک یا دو مقاله). اما در سالهای ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۷ شاهد رشد نسبی تعداد مقالات هستیم (چهار تا شش مقاله در سال)، به طوری که ۴۷ درصد مقالات در این سه سال اخیر انتشار یافته‌اند. افزون‌براین، به‌طور میانگین در بازه زمانی ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۷ تقریباً سالی دو مقاله در این زمینه منتشر شده و تنها در سال ۱۳۸۸ است که هیچ مقاله‌ای منتشر نشده است. از نظر توزیع جغرافیایی، ۵۳.۱ درصد مقالات در سطح شهرستانها و استانهای کشور، ۳۴.۴ درصد مقالات در سطح تهران، و ۱۲.۵ درصد مقالات در سطح ملی انجام شده‌اند. افزون بر این، تنها ۲ مورد (کمتر از ۷ درصد مقالات) در سطح روستایی انجام شده‌اند، در حالی که ۳۰ مورد (بیش از ۹۳ درصد مقالات) در سطح شهری صورت گرفته‌اند. از نظر زمینه پژوهشی، ۳۷.۵ درصد مقالات میان‌رشته‌ای بوده‌اند. به جدول (۲) بنگرید.

جدول (۲) زمینه پژوهشی مقالات

٪	f	زمینه پژوهشی
۳۷.۵	۱۲	میان‌رشته‌ای
۱۸.۸	۶	ارزیابی طرحها، نهادها و سیاست‌گذاریها
۱۸.۸	۶	روان‌شناسی و مشاوره
۱۲.۵	۴	اقتصاد
۶.۲	۲	جامعه‌شناسی
۳.۱	۱	رسانه
۳.۱	۱	مدیریت شهری

نظریه‌ها و رویکردهای متنوعی در این مقالات استفاده شده است که عبارت‌اند از: نظریه‌های فمینیستی (فمینیسم لیبرال، فمینیسم مارکسیستی، فمینیسم اصلاح‌گرا)؛ دیدگاه جنسیت و توسعه؛ رهیافت توانمندسازی از طریق جریان‌سازی جنسیتی؛ رویکرد پایین به بالا و جامعه‌محور در توانمندسازی؛ کنش متقابل نمادین، نظریه ساختی-کارکردی پارسونز؛ نظریه برابری جنسیتی ژانت سالترمن چافتز؛ نظریه‌های توانمندسازی سارا لانگه، نایلا کبیر، آمارتیا سن، لین بنت، لیندا مایوکس، پائولو فریر، دیوید فیتزمن، سیلور و گولا؛ نظریه زنانه‌شدن فقر یا آسیب‌پذیری زنان؛ نظریه سلسله‌مراتب نیازهای آبراهام مازلو، نظریه سازمانهای اتریونی؛ تلفیق دیدگاه دولت‌گرا و پارادایم خودپایداری مالی (رهیافت کارآفرینی، رهیافت حمایتی)؛ رویکرد تعاونی و توانمندی زنان؛ مکاتب رفاهی چپ و راست و میانه‌رو در خصوص پیامدهای رفاهی از نوع مداخلات بیرونی، دولتی یا شبه‌دولتی و غیره؛ سرمایه اجتماعی پاتنام؛ حمایت اجتماعی کسل؛ نظریه‌های برجسته‌سازی و استفاده و خشنودی در حوزه رسانه؛ نظریه‌های بهسازی و نوسازی بافتهای فرسوده شهری؛ نظریه روان‌شناسی فردی آلفرد آدلر؛ درماندگی آموخته‌شده سلیگمن. با وجود اینها، فراوانی نظریه‌های سارا لانگه و نایلا کبیر بیش از سایر نظریه‌ها بوده است. از نظر رویکرد روشی نیز بیشترین تعداد مقالات مختص به رویکرد کمی بوده است. به طوری که ۲۰ مقاله (۶۲.۵ درصد) با روشهای کمی انجام شده‌اند. حدود یک‌سوم این مقالات نیز به روشهای کیفی و ترکیبی صورت گرفته‌اند. به جدول (۳) بنگرید.

جدول (۳) روش پژوهش مقالات

رویکرد روشی	f	%
کمی	۲۰	۶۲.۵
کیفی	۷	۲۱.۹
ترکیبی	۵	۱۵.۶

ویژگیهای کلی زنان موردبررسی

طبق یافته‌های مقالات می‌توان در توصیف زنان سرپرست خانوار موردبررسی مواردی را ذکر کرد: اکثراً سطح سواد پایینی دارند. اغلب آنها در سن پایین و با تصمیم خانواده ازدواج کرده‌اند. مشکلات و موانع متعددی در جنبه‌های گوناگون توانمندی آنها وجود دارد. اکثراً دچار فقر مالی هستند و میزان احساس فقر در بین آنها بالاست. اکثر آنها منبع درآمد کافی ندارند. بیشتر آنها نتوانسته‌اند به شکل پیوسته از کمکهای سازمانهای حمایتی دولتی و غیردولتی و افراد خیر بی‌نیاز شوند. عمدتاً نیازهای اولیه آنها و اعضای خانوارشان برآورده نشده و نمی‌شود. آنها به دلیل داشتن نقشها و گرفتاریهای متعدد فرصت آموزش و یادگیری ندارند و اکثر آنها کیفیت دسترسی به خدمات و امکانات رفاهی پایینی دارند.

مقالات مورد مطالعه عمدتاً زنان سرپرست خانوار تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی (ره) (۵۳.۱ درصد مقالات) و سازمان بهزیستی (۲۵ درصد مقالات) را بررسی کرده‌اند. درواقع، ۷۸.۱ درصد مقالات موردبررسی نمونه‌های خود را از این دو نهاد انتخاب کرده‌اند. افزون بر این، در این ۳۲ مقاله، ۴۹۳۱ زن سرپرست خانوار به‌عنوان نمونه موردبررسی و مطالعه قرار گرفته‌اند.

جدول (۴) نوع پوشش حمایتی زنان موردبررسی

نوع پوشش حمایتی زنان موردبررسی	f	%
کمیته امداد امام خمینی (ره)	۱۷	۵۳.۱
سازمان بهزیستی کشور	۸	۲۵
شهرداری (ستاد توانمندسازی زنان سرپرست خانوار)	۴	۱۲.۵
سازمانهای غیردولتی و مردم‌نهاد	۳	۹.۴
سازمان تأمین اجتماعی	۱	۳.۱
عدم پوشش حمایتی	۱	۳.۱

عوامل مؤثر بر توانمندسازی

در مقالات مرتبط با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار متغیرها و عوامل متفاوتی مورد توجه و بررسی قرار گرفته‌اند. علاوه بر عوامل زمینه‌ای (سن، تحصیلات، بُعد خانوار، مدت سرپرستی، وضعیت تأهل) می‌توان عوامل عمده و مهم بررسی شده را در سه گروه (اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی، فردی-روانشناختی) دسته‌بندی و خلاصه کرد. به جدول (۵) بنگرید. متغیرها و عواملی که بیشتر از دیگر عوامل در این مقالات به آنها توجه شده است عبارت‌اند از: زمینه‌ای (سن، تحصیلات و بُعد خانوار)، اجتماعی (مشارکت اجتماعی و اعتماد اجتماعی)، اقتصادی (اشتغال و درآمد)، روانی (عزت نفس و توانایی تصمیم‌گیری).

در توضیح بیشتر می‌توان گفت: متغیر «سن» همبستگی منفی با فرایند توانمندسازی دارد. به عبارتی دیگر، هرچه سن آنها پایین‌تر باشد، از شرایط جسمانی و روانی بهتری برای پرداختن به کارهایی چون اشتغال و سرپرستی خانواده برخوردار خواهند بود (توفیق‌یان فر و همکاران، ۲۰۱۶). متغیرهای «مدت سرپرستی»، «درآمد»، «شاغل بودن» و «تحصیلات» همبستگی مثبت با فرایند توانمندسازی دارند. نابرابری در دسترسی به آموزش، عدم مشارکت در تصمیم‌گیریهای خانواده، عدم امکان کسب مهارت، اتکا به مرد خانواده برای تأمین زندگی، مستحیل شدن در وظیفه مادری و نادیده گرفتن نیازهای اولیه خود در قبال خشنودی دیگران، به‌ویژه فرزندان، این زنان را از قابلیت‌های لازم برای کاهش فقر محروم کرده است (شادی‌طلب و همکاران، ۲۰۰۵). آنها نگرش منفی مردان و زنان جامعه را احساس می‌کنند و سطح اعتماد آنها نسبت به اطرافیان بسیار پایین است. اگرچه این زنان عمدتاً توانمندی بالقوه دارند اما فاقد توانمندی بالفعل‌اند. آنها به دلیل عدم مهارت و دانش لازم و در نتیجه احساس وابستگی، خود را قادر به حضور در جامعه نمی‌بینند (براری و همکاران، ۲۰۱۲). همچنین روحیه امیدواری و جهت‌گیری آنها نسبت به آینده ضعیف است (علی‌جانی و همکاران، ۲۰۱۶).

جدول (۵) عوامل و متغیرهای مؤثر بر توانمندسازی زنان سرپرست خانوار

عوامل	ابعاد	محقق (سال)
اجتماعی	روابط و شبکه اجتماعی (روابط خانوادگی و خویشاوندی، روابط همسایگی، روابط دوستی، عضویت گروهی، سرمایه اجتماعی، حمایت اجتماعی، اعتماد اجتماعی، تعلق اجتماعی، دسترسی به سازمانها و مؤسسات محلی). مشارکت اجتماعی (مشارکت در گروههای غیرفامیلی، تمایل به شرکت در فعالیتهای اجتماعی، گرایش به کار گروهی، حضور در فضای عمومی، پذیرش اجتماعی، انزوای اجتماعی). کیفیت زندگی (سلامت اجتماعی، شکوفایی اجتماعی، دسترسی به منابع رفاهی از جمله امکانات ارتباطی، آموزشی، تفریحی، معیشتی، بهداشتی و درمانی)	شادی‌طلب و همکاران (۲۰۰۵)، شاهنده و همکاران (۲۰۰۶)، مقدس جعفری و محمدی (۲۰۰۶)، کاظمی (۲۰۰۷)، شریفی و همکاران (۲۰۱۰)، کیمیایی (۲۰۱۱)، ناصری و سالارزهی (۲۰۱۲)، براری و همکاران (۲۰۱۲)، کرمانی و همکاران (۲۰۱۳)، تاج‌الدین و رحمتی‌والا (۲۰۱۴)، اله‌پاری و اسدی (۲۰۱۵)، فرج‌پور و همکاران (۲۰۱۵)، کرمانی و همکاران (۲۰۱۵)، توفیقیان‌فر و همکاران (۲۰۱۶)، افشانی و فاتحی (۲۰۱۶)، مهاجری امیری و همکاران (۲۰۱۶)، ترابی مؤمن و همکاران (۲۰۱۷) کرمانی و همکاران (۲۰۱۷)، زارعان و همکاران (۲۰۱۸).
اقتصادی	اشتغال و درآمد (دسترسی به منابع مالی و فرصتهای شغلی، تنوع شغلی، مدت‌زمان فعالیت کاری و اقتصادی، دسترسی به نهادها و خدمات تولیدی، و دسترسی به بازار فروش، ناامنی محیط کار، محدودیتهای فعالیت اقتصادی زنان) مسکن (کیفیت و وضعیت مسکن) هزینه‌های مصرفی خانوار (تغذیه، پوشاک، درمان، تحصیل، تفریح، حمل‌ونقل) خدمات مالی دولتی (سهام عدالت، وام و کمکهای غیرنقدی، تسهیلات، مالی)	شادی‌طلب و همکاران (۲۰۰۵)، شاهنده و همکاران (۲۰۰۶)، مقدس جعفری و محمدی (۲۰۰۶)، طالب و نجفی اصل (۲۰۰۷)، کاظمی (۲۰۰۷)، شکوری (۲۰۰۸)، شریفی و همکاران (۲۰۱۰)، قلی‌پور و رحیمیان (۲۰۱۱)، کیمیایی (۲۰۱۱)، ناصری و سالارزهی (۲۰۱۲)، براری و همکاران (۲۰۱۲)، راغفر و سلیمانی (۲۰۱۶)، زارعان و همکاران (۲۰۱۸)، اکبری ترکمانی و همکاران (۲۰۱۸).

عوامل	ابعاد	محقق (سال)
ویژگی‌های مثبت فردی (عزت نفس، خوداثربخشی، اثربخشی، استقلال فکری، احساس قدرت، توانایی تصمیم‌گیری، مسئولیت‌پذیری، اعتمادبه‌نفس، انگیزه پیشرفت، خودمختاری، گرایش به نوپذیری، قدرت کنترل، شایستگی، خوداتکایی، صداقت، رضایت از زندگی، سلامت روان، هوش معنوی، هوش فرهنگی، گرایش کارآفرینی، جمع‌گرایی)	آگاهیها و مهارتها (آگاهی عمومی، آگاهی نسبت به حقوق شهروندی، مهارت ارتباطی، مهارتهای فنی و حرفه‌ای، آگاهی جنسیتی)	طباطبایی یحیی‌آبادی و حسینیان (۲۰۰۵)، شادی‌طلب و همکاران (۲۰۰۶)، مقدس جعفری و محمدی (۲۰۰۶)، کاظمی (۲۰۰۷)، شکوری (۲۰۰۸)، قلی‌پور و رحیمیان (۲۰۱۱)، تاج‌الدین و رحمتی‌والا (۲۰۱۲)، علیجانی و همکاران (۲۰۱۶)، توفیقیان‌فر و همکاران (۲۰۱۶)، مهاجری امیری و همکاران (۲۰۱۶)، طالبی‌فرد و عابدینی (۲۰۱۷)، فرهادی و همکاران (۲۰۱۷)، کریمی و کیل و همکاران (۲۰۱۷)، رضاییان و همکاران (۲۰۱۸)، اکبری ترکمانی و همکاران (۲۰۱۸).
توانایی اداره و مدیریت خانوار (برخوردراری از منزلت و اقتدار سرپرستی، تنظیم روابط و حل اختلاف، مشارکت در تصمیم‌گیریها، کنترل بر داراییها، مرجعیت عاطفی-احساسی، کنترل دخل و خرج)		

ویژگی‌های مثبت فردی

راهکارهای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار

راهکارها و پیشنهادهای مهم مقالات مورد مطالعه را می‌توان در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، آموزشی و مشاوره‌ای تقسیم‌بندی و ارائه کرد. به جدول (۶) نگاه کنید.

جدول (۶) راهکارهای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار

محقق (سال)	راهکارها	رویکرد
شاهنده و همکاران (۲۰۰۶)، مقدس جعفری و همکاران (۲۰۰۶)، طالب و نجفی اصل (۲۰۰۷)، قلی‌پور و رحیمیان (۲۰۱۱)، ناصری و سالارزهی (۲۰۱۲)، اله‌باری و اسدی (۲۰۱۵)، توفیق‌یان‌فر و همکاران (۲۰۱۶)، راغفر و سلیمانی (۲۰۱۶)، افشانی و فاتحی (۲۰۱۶)، زارعان و همکاران (۲۰۱۸)، اکبری ترکمانی و همکاران (۲۰۱۸).	۱. اختصاص و افزایش وامهای بلندمدت با اقساط کم‌بازده و یا بدون سود برای ایجاد خوداشتغالی، اشتغال خانگی، راه‌اندازی کسب‌وکار و فعالیت تولیدی، پشتیبانی از داراییهای مولد، تهیه مسکن؛ ۲. تضمین تسهیلات و اعتبارات و خدمات در چارچوب ساختارهای تعاونی و اتحادیه به‌منظور کاهش هزینه‌ها و افزایش بهره‌وری سرمایه و فراهم‌سازی امکان اشتغال؛ ۳. توجه به نرخ تورم در مستمری و کمکهای اقتصادی به آنها؛ ۴. تخفیفهای مالیاتی و بخشودگیهای بیمه‌ای؛ ۵. ارائه طرحهای درآمدزایی مانند بازارچه‌های خوداشتغالی و گروههای همیار و حمایت از محصولات تولیدی آنها؛ ۶. گسترش فضاهای کارآموزی و کارآفرینی مانند مراکز فنی و حرفه‌ای.	تفویضی

محقق (سال)	راهکارها	رویکرد
<p>کاظمی (۲۰۰۷)، شریفی و همکاران (۲۰۱۰)، کیمیایی (۲۰۱۱)، ناصری و سالارزهی (۲۰۱۲)، براری و همکاران (۲۰۱۲)، فرج‌پور و همکاران (۲۰۱۵)، توفیقیان‌فر و همکاران (۲۰۱۶)، افشانی و فاتحی (۲۰۱۶)، مهاجری امیری و همکاران (۲۰۱۶)، ترابی مؤمن و همکاران (۲۰۱۷)، کرمانی و همکاران (۲۰۱۷)، زارعان و همکاران (۲۰۱۸).</p>	<p>۱. حمایت از تشکیل سازمانهای مردم‌نهاد و شبکه‌های اجتماعی؛ ۲. برنامه‌ریزی و اقدام در جهت زمینه‌سازی برای حضور اجتماعی مؤثر و مشارکت فعالانه این زنان در اجتماع در قالبهایی همچون تعاونیها، گروههای همیار، کارگاهها و مراکز اشتغال و مهارت‌آموزی با برنامه‌های جمعی جانبی و جلسات بحث مشترک؛ ۳. سازماندهی بیمه‌های گوناگون همچون بیمه عمر و بیمه درمانی برای آنها و اعضای خانواده‌شان؛ ۴. ایجاد و گسترش سازمانهای غیردولتی، نهادهای مدنی و کانونهای زنان با رویکرد محله‌محور؛ ۵. طراحی و تسهیل‌گری پروژه‌های کوچک محلی در زمینه ارتقا ظرفیتهای آنها؛ ۶. ایجاد روحیه همدلی به جای نگاه ترحم‌آمیز یا بدبینانه نسبت به آنان و ایجاد مسئولیت‌همگانی در رفع معضلات آنها؛ ۷. عضویت آنها در تعاونیهای غیرهمگن و متشکل از سایر گروههای اجتماعی؛ ۸. فراهم کردن شرایطی جهت ادامه تحصیل و یا سوادآموزی آنها؛ ۹. مشارکت دادن همه اعضای خانواده مددجو در فرآیند توانمندسازی؛ ۱۰. ایجاد و توسعه مراکز فرهنگی، اجتماعی و ورزشی ویژه زنان سرپرست خانوار</p>	<p>۶۸ ۶۷</p>

رویکرد	راهکارها	محقق (سال)
توانمندسازی و مشارکت اجتماعی	<ol style="list-style-type: none"> ۱. استعدادیابی زنان بیکار یا جویای کار؛ ۲. تهیه و توزیع بسته‌های آموزشی درباره مسائل این زنان؛ ۳. برگزاری دوره‌های آموزشی، جلسات گروهی، سمینارها، کارگاهها و همایشها با حضور زنان سرپرست خانوار و مددکاران اجتماعی؛ ۴. حضور مددکاران اجتماعی در مراکز مانند کلینیکهای مددکاری اجتماعی و مشاوره، سازمانها و نهادهای مربوطه، سمناها، خیریه‌ها؛ ۵. برگزاری نشستهای تخصصی به منظور ارائه راهکارهایی در جهت افزایش خودکارآمدی حرفه‌ای و جهت‌گیری آینده؛ ۶. ارائه تسهیلات آموزشی و مشاوره‌ای در سطح نواحی و محلات در جهت کاهش آسیبهای مرتبط با این زنان؛ ۷. ارائه و اجرای آموزشهای آگاه‌سازی، آموزش مهارت‌های زندگی، مهارت‌های حرفه‌ای و شغلی، کارآفرینی و اشتغال‌خانگی؛ ۸. ارائه خدمات آموزشی، تربیتی و مشاوره ویژه فرزندان زنان سرپرست خانوار؛ ۹. برپایی جشنواره‌های ویژه جهت تمجید از زحمات زنان سرپرست خانوار فعال و کارآفرین. 	<p>طباطبایی یحیی آبادی و حسینیان (۲۰۰۵)، ناصری و سالارزهی (۲۰۱۲)، الهیاری و اسدی (۲۰۱۵)، علیچانی و همکاران (۲۰۱۶)، توفیقیان‌فر و همکاران (۲۰۱۶)، افشانی و فاتحی (۲۰۱۶)، مهاجری امیری و همکاران (۲۰۱۶)، کریمی وکیل و همکاران (۲۰۱۷)، طالبی‌فرد و عابدینی (۲۰۱۷)، ترابی مؤمن و همکاران (۲۰۱۷)، رضاییان و همکاران (۲۰۱۸)، اکبری ترکمانی و همکاران (۲۰۱۸).</p>

بحث

در مقاله حاضر ۳۲ مقاله مرتبط با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران در بازه زمانی ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۷ بررسی شدند. از نظر توزیع جغرافیایی، بیش از نیمی از مقالات در سطح شهرستانها و استانهای کشور (به جز تهران) انجام شده‌اند و بیش از ۹۳ درصد مقالات در سطح شهری صورت گرفته‌اند. از نظر زمینه پژوهشی، ۳۷.۵ درصد مقالات میان‌رشته‌ای بوده‌اند. با وجود استفاده از نظریه‌های متعددی در این مقالات، فراوانی نظریه‌های سارا لانگه و نایلا کبیر در زمینه توانمندسازی بیش از سایر نظریه‌ها بوده است. از نظر رویکرد روشی نیز بیشترین تعداد مقالات مختص به رویکرد کمی بوده است. اکثر مقالات مورد مطالعه

زنان سرپرست خانوار تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی (ره) و سازمان بهزیستی را بررسی کرده‌اند. در این مقالات متغیرها و عوامل متفاوتی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند که علاوه بر عوامل زمینه‌ای (سن، تحصیلات، بُعد خانوار، مدت سرپرستی، وضعیت تأهل) می‌توان عوامل عمده و مهم بررسی‌شده را در سه گروه (اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی، فردی-روانشناختی) دسته‌بندی و خلاصه کرد.

با بررسی مقالات منتشرشده در زمینه زنان سرپرست خانوار در ایران می‌توان به کاستیهای این مقالات اشاره کرد:

۱. تعداد مقالات تجربی در این زمینه اگرچه کم نبوده است، اما ناکافی بوده و عمدتاً حول محور چند متغیر معدود صورت گرفته‌اند. در واقع، لازم است که در بررسی این پدیده چندوجهی، عوامل و متغیرهای بیشتری مدنظر قرار گیرد و نگاهی کل‌نگر و جامع به این پدیده بشود.

۲. توانمندسازی زنان سرپرست خانوار اساساً پدیده‌ای است که به مطالعات میان‌رشته‌ای نیاز دارد. درحالی‌که تنها یک‌سوم این مقالات رویکردی میان‌رشته‌ای اتخاذ کرده‌اند و این مقالات نیز عمدتاً در بررسی میان‌رشته‌ای پدیده موفق نبوده‌اند و به رشته‌ای خاص گرایش پیدا کرده‌اند.

۳. روشهای کمی، به‌ویژه پیمایش، در اکثر این مقالات غالب‌اند. نظر به اینکه، اساساً زنان سرپرست خانوار همچون کنشگرانی که در حاشیه جامعه زندگی می‌کنند و رنجهای ناگفته بسیار در زندگی‌شان دارند، با استفاده از روشهای کیفی بهتر می‌توان تجربه زیسته آنها را فهمید و مسائل و دشواریهایشان را مطالعه کرد. این در حالی است که چند مقاله‌ای هم که به روش کیفی انجام شده‌اند بیشتر به عوامل بیرونی توانمندساز توجه کرده‌اند تا به عدم توانمندیهای درونی آنها که می‌بایست شناسایی شوند. لازمه فهم زندگی این زنان، توصیف فربه و تفسیر دقیق تجارب زیسته آنهاست.

۴. در اکثر این مقالات نوع سرپرستی این زنان و وضعیت زناشویی و روابط عاطفی و جنسی آنها دقیقاً توضیح داده نشده است و وضعیت تأهل آنها نیز دقیق و روشن ذکر نشده است. به عنوان نمونه، دقیقاً مشخص نشده که غیرمطلقه‌ها متأهل هستند یا مجرد؟ و اینکه وضعیت داشتن فرزند نزد آنها به چه شکل است؟ روابط آنها با شوهرانشان چگونه است؟ خلأهای عاطفی و جنسی آنها چگونه رفع می‌شود؟
۵. اساساً تمرکز این مقالات بر زنان سرپرست خانوار مطلقه، بیوه یا متأهل بوده و به زنان خودسرپرست و زنان سرپرست خانواری که هرگز ازدواج نکرده‌اند توجه کافی نشده است.
۶. در این مقالات توانمندسازی و رفاه این زنان در بستر فرهنگی نادیده انگاشته شده است. به نحوی که به نقش عناصر فرهنگی مانند دین، سنتها و آداب و رسوم فرهنگی، کلیشه‌ها و موانع فرهنگی در توانمندسازی این زنان، جز در مواردی، توجهی نشده است. توجه به نقش فرهنگ، به‌ویژه فرهنگ مردسالار و پدرسالار، از این جهت اهمیت دارد که «نظام فرهنگی جامعه عملاً در جهت اعمال تبعیضاتی علیه زنان سازمان یافته است و آنها را از بسیاری از موقعیت‌ها در جامعه محروم کرده و موجب می‌شود که زنان به زمینه‌های کمتر مهم و حاشیه‌ای جامعه سوق داده شوند و از فعالیت ارتباطی آنها در جامعه کاسته شود» (براری و همکاران، ۲۰۱۲).
۷. این مقالات توانمندسازی را با توجه به نوع وضعیت اقتصادی-اجتماعی زنان سرپرست خانوار مورد توجه قرار نداده‌اند و عمدتاً با یکسان فرض کردن آنها، به تعمیم‌های کلی دست یافته‌اند که اگرچه در موارد بسیاری صدق می‌کند ولی همه این زنان را در برنمی‌گیرد.
۸. در این مقالات به زنان سرپرست روستایی بسیار کمتر توجه شده. از آنجاکه زنان روستایی با مسائل و مشکلات بسیاری روبه‌رو هستند، لازم است که بررسی زنان سرپرست روستایی توجه بیشتری بشود. به‌ویژه اینکه «نقش زنان سرپرست خانوار روستایی در

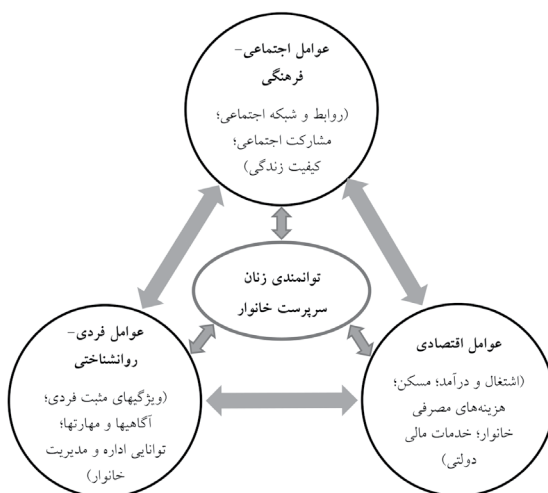
- توسعه نیز نادیده گرفته شده است» (زارعان و همکاران، ۲۰۱۸).
۹. این مقالات توجه بسیار اندکی به توانمندیها، ظرفیتها و مسائل فرزندان و اعضای خانواده زنان سرپرست خانوار داشته‌اند. این در حالی است که مسائل آنها، بخشی از مسائل زنان سرپرست خانوار نیز محسوب می‌شود.
۱۰. این مقالات به بررسی زنانی که تحت پوشش نهادهای حمایتی نیستند، جز در یک مقاله، نپرداخته‌اند. درواقع، یکی از دلایل اصلی نادیده گرفتن زنانی که تحت پوشش نیستند این است که اکثر آنها اگرچه عملاً سرپرست خانوار هستند، اما به‌طور رسمی و قانونی سرپرست خانوار محسوب نمی‌شوند.
۱۱. اگرچه کثرت نظریه‌های مطرح‌شده در این مقالات مناسب و مفید بوده و موجب تطارب آرا می‌شود، اما به‌کارگیری این نظریه‌ها عمدتاً فاقد استفاده میان‌رشته‌ای و ترکیبی بوده است.
۱۲. اکثر این مقالات نگاهی کلیشه‌ای به فرآیند توانمندسازی داشته‌اند و زنان موردبررسی را در وضعیتی کاملاً منفعل فرض کرده‌اند. درحالی‌که لازم است تلاش و فعالیتهای آنها در فرآیند توانمندی و دستیابی به رفاه مطلوب‌تر را نیز بررسی کنند. درواقع، «به آنها به‌عنوان افرادی فعال نگریسته شود که باید در فرآیند فقرزدایی شرکت داده شوند، نه به‌منزله افراد غیرفعال که فقط باید منتظر کمکهای نقدی و غیرنقدی دولت باشند» (راغفر و سلیمانی، ۲۰۱۶).

پیشنهاد یک مدل مفهومی

با توجه به یافته‌های به‌دست‌آمده و بررسی آنها می‌توان گفت لازمه پژوهش در باب توانمندی و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار توجه به ابعاد مختلف فرآیند توانمندسازی است. عوامل تأثیرگذار بر توانمندی زنان سرپرست خانوار را می‌توان در ابعاد سه‌گانه (اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی و فردی-روانشناختی) دسته‌بندی کرد. در نتیجه، می‌توان مدلی

مفهومی را پیشنهاد کرد که در آن فرآیند توانمندسازی زنان سرپرست خانوار به گونه‌ای چرخه‌ای و چندبُعدی و میان‌رشته‌ای بررسی و مطالعه شود (به مدل (۱) نگاه کنید). پیشنهاد این مدل مفهومی تلاشی است در به‌کارگیری یک دیدگاه کل‌نگر و یکپارچه در بررسی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران.

شکل (۱) مدل چندبُعدی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار

چرخه‌ای بودن فرآیند توانمندسازی به این معناست که در آن عوامل و ابعاد مختلف اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی و فردی-روانشناختی متقابلاً بر هم اثرگذارند و چگونگی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار را تعیین می‌کنند. همچنین در این فرآیند، سطح توانمندی این زنان بر وضعیت اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی و فردی-روانشناختی اثرگذار است. در واقع عوامل مذکور یکدیگر را تقویت و تشدید می‌کنند. در این مدل، روابط بین عوامل و متغیرها نه خطی بلکه چرخه‌ای است.

لازم به ذکر است که در این مدل مفهومی، مفاهیم عمدتاً با هم همپوشانی دارند و عمدتاً بین متغیرهای مستقل مؤثر بر توانمندسازی همبستگی وجود دارد. بنابراین، تقویت یکی از عوامل به تقویت دیگر عوامل می‌انجامد. به عبارتی دیگر، معیارهای توانمندسازی رابطه‌ای تنگاتنگ و مرتبط با یکدیگر دارند. افزون بر این، «توجه صرف اقتصادی در یک مدل رفاهی، افراد تحت پوشش را به مصرف‌زدگی و فقر اجتماعی و فرهنگی بیش‌تر مبتلا خواهد کرد» (کیمیائی، ۲۰۱۱). آنچه در توانمندسازی پس از مرحله رفاه اهمیت دارد، دسترسی به منابع توسعه مانند تحصیلات بالا و آموزش مهارت حرفه‌ای است که موقعیتهای مناسبی برای شغلهای با مهارت و در نتیجه درآمدساز برای آنها ایجاد و زمینههای توسعه و پیشرفت اجتماعی و اقتصادی برای آنها می‌سازد (براری و همکاران، ۲۰۱۲). همچنین، مشارکت دادن آنها در تحلیل مسئله و یافتن راه‌حل مداخله‌ای منجر به توانمندسازی این زنان می‌شوند (شاهنده و همکاران، ۲۰۰۶).

چندبُعدی بودن مدل مفهومی مذکور، مطالعه میان‌رشته‌ای برای شناخت بهتر این فرآیند را نیز ضروری می‌کند. همچنین، این مدل مفهومی علاوه بر کاربردی که می‌تواند در پژوهشهای مرتبط داشته باشد می‌تواند در یافتن راهکارهای سیاستگذارانه نیز به کار آید. زیرا اساساً راهکارها از دل شناخت عوامل به دست می‌آیند. این موضوع از این جهت اهمیت دارد که طبق بررسیهای انجام‌شده، «خدمات ارائه‌شده در قالب برنامه‌های حمایتی نقش قابل‌توجهی در افزایش خوداتکایی اکثر زنان سرپرست خانوار نداشته و در اکثر موارد، این خدمات به استقلال و رهایی خانوارهای زن‌سرپرست از نیازمندی منتهی نشده است... همچنین خدمات آموزشی کمیته امداد نقشی چندانی در بهبود وضعیت و توانمندی اقتصادی این زنان نداشته است و خدمات ارائه‌شده با توانمندی اجتماعی زنان ارتباط چندانی برقرار نساخته‌اند» (شکوری، ۲۰۰۸). به علاوه، برنامه‌های توسعه اقدام مؤثری برای افزایش عاملیت زنان در زمینه دسترسی به منابع و حضور در شبکه‌های اجتماعی و بازار نداشته و فقط به حمایت‌های اندک مالی و تا حدودی حمایت‌های اجتماعی بسنده کرده‌اند. سیاست‌های برنامه‌های چهارم، پنجم و ششم توسعه

نتوانسته‌اند به کاهش فقر و بهبود زندگی این زنان در درازمدت منجر شوند. این برنامه‌ها زنان را همچنان به‌عنوان دریافت‌کنندگان منفعل کمک‌های رفاهی می‌پندارند و نقش‌آفرینی و عاملیت زنان در توسعه را نادیده می‌انگارند. سیاست‌های برنامه‌های توسعه به حمایت‌های مالی اندک و بیمه‌های اجتماعی بسنده کرده و نگاهی کلان در جهت آموزش، دسترسی به بازار و دارایی‌های مولد ندارند (زارعان و همکاران، ۲۰۱۸). از سوی دیگر، سازمان‌های مردم‌نهاد نیز در زمینه عدم وابستگی و ایجاد خوداتکایی در زنان سرپرست خانوار ناموفق عمل کرده‌اند (براری و همکاران، ۲۰۱۲). در نتیجه، توجه به چندبُعدی بودن فرآیند توانمندسازی زنان سرپرست خانوار نه تنها در پژوهش‌ها بلکه در سیاست‌گذاری‌ها نیز ضرورت می‌یابد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسندگان مشارکت مؤثر در این مقاله داشته‌اند.

منابع مالی

هیچ‌گونه حمایت مالی برای انتشار این مقاله از هیچ نهاد و یا سازمانی دریافت نشده است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافی نداشته‌اند.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در این مقاله علاوه بر رعایت اصول اخلاق حرفه‌ای، همه حقوق مرتبط با منابع مورد استناد رعایت شده و منابع با دقت ذکر شده‌اند.

- Afshani, S. A., & Fatehi, E. (2016). The Empowerment of female heads of households and Related Socio-Cultural Factors: A Study of women in Tabriz. *Journal of Woman and Society*, 7(3), 19-38. (in Persian).
- Akbari Turkmani, N., Ghasemi, V., & Aghababaei, E. (2018). Empowerment of female heads of households in the 5th district of Isfahan with emphasis on the employment component. *Women's Studies Sociological and Psychological*, 16(3), 7-36. (in Persian).
- Ali Akbari Saba, R. (2016). Characteristics of Female-headed Households in Different Marital Status and Head of Households. *Statistics*, 4(3), 9-15. (in Persian).
- Alijani, F., Zare Bahramabadi, M., & Abedi, M. (2016). The Effectiveness of a Multi-axis Professional Counseling Model Employment Program on Professional Self-efficacy and Future Orientation of Women-Headed Households. *Journal of Behavioral Sciences*, 30, 101-116. (in Persian).
- Armstrong, R., Hall, B.J., Doyle, J., & Waters, E. (2011). 'Scoping the scope' of a Cochrane review. *Journal of Public Health*, 33(1), 147-50.
- Barari, M., Motahari Asl, M., & Razavi Khorasani, S. J. (2012). The Impact of Membership in NGOs on the Socioeconomic Status of Female Head of Household. *Journal of Sociology of Women*, 3(1), 153-176. (in Persian).
- Booth A. (2006). "Brimful of STARLITE": toward standards for reporting literature searches. *J Med Libr Assoc*, 94(4), 421-9.
- Elahyari, T., & Asadi, S. (2015). The Effectiveness of Services Provided by the Welfare Organization on the Capacity of Women-Headed Households. *Social Science Quarterly*, 22(68), 117-79. (in Persian).
- Enayatifar, E., Miri, M., Norouzi, E., Hosseini, T., & Malaki Moghadam, H. (2018). Assessment of Mental Health Status and Coping Skills in Female Head of Households in Birjand. *Daneshvar Medicine: Basic and Clinical Research Journal*, 25(135), 11-18. (in Persian).
- Farajpour, M., Dodangi, A., & Soltanzadeh, H. (2015). Regeneration and Regulation of Urban Decay Tissues to Empower Citizen Women: A Case Study: Measures of Tehran Municipality. *Urban Management*, 14(39), 109-134. (in Persian).
- Farhadi, M., Yarmohammadi Vassel, M., Zoghi Paydar, M., & Chegini, A. (2017). The Impact of Hypnotherapy Based on Ego Enhancement on Major Depression in Female Head of Household. *Journal of Psychological Achievements*, 24(1), 63-78. (in Persian).

- Farrokhi, T. (1997). The Role of Women in Sustainable Development: Empowering Women. *Taavon*, 74, 76-79. (in Persian).
- Fattaei, P., Fattaei, M., Sidi, F., & Kiani Harchgani, E. (2014). The Impact of Community Based Empowerment Programs on Increasing Social Capital of Khorramabad Residents. *Social Work Quarterly*, 3(2), 3-11. (in Persian).
- Fereidouni, S., Mehran, G., & Mansourian, Y. (2015). Female Empowerment in Iran: The Voice of Iranian University Students. *Higher Education Quarterly*, 69(4), 366-385. (in Persian).
- Gholipour, A., & Rahimian, A. (2011). The Relationship between Economic, Cultural and Educational Factors with the Empowerment of Female Heads of Household. *Social welfare*, 11(40), 29-62. (in Persian).
- Grant, M. J., & Booth, A. (2009). A typology of reviews: an analysis of 14 review types and associated methodologies. *Health Information & Libraries Journal*, 26(2), 91-108.
- Iran Statistical Center (2018). *Statistical Yearbook of Iran 2016*. Tehran: Iran Statistical Center. (in Persian).
- Kabir, N., et al. (2010). *Women's Empowerment: A Critique of Current Development Approaches*. Translated by Fatemeh Sadeghi et al. Tehran: Agah publication. (in Persian).
- Karimi Vakil, A., Shafiabadi, A., Farahbakhsh, K., & Younesi, J. (2017). The Effectiveness of Psychological Empowerment Training Program Based on Adler's Theory of Individual Psychology on the Learned Helplessness of female Heads of Household. *Journal of Counseling and Psychotherapy Culture*, 8(31), 23-51. (in Persian).
- Karimi Vakil, A., Shafiabadi, A., Farahbakhsh, K., & Younesi, J. (2018). Developing a Psychological Empowerment Training Program for Female Heads of Household Based on Theory of Personal Psychology and Evaluating Its Effectiveness. *Women's Research*, 9(1), 135-167. (in Persian).
- Kazemi, M. (2007). A Look at Empowering Women in Households (Emphasizing on the Role of Cooperatives). *Taavon*, 192-191, 59-68. (in Persian).
- Keshavarz Shokri, A., & Azarkashb, A. (2016). Criticism and Reconstruction of Sarah Lange's Theory on Women's Empowerment Indicators for Households. *Islam and Social Sciences*, 8(16), 5-35. (in Persian).

- Kermani, M., Mazlum Khorasani, M., Behravan, H., & Noghani, M. (2013). Factors Affecting the Empowerment of Female-Headed Households (Case Study: Women Working in Kosar Municipalities of Tehran Municipality in 2012). *Iranian Journal of Sociology*, 14(3), 116-148. (in Persian).
- Kermani, M., Mazlum Khorasani, M., Behravan, H., & Noghani, M. (2015). Empowerment Based on Social Entrepreneurship: A Baseline Theory (Case Study of Women Empowerment Headquarters of Tehran Municipality Household). *Journal of Social Sciences (Ferdowsi University of Mashhad)*, 12(2), 107-136. (in Persian).
- Kermani, M., Mazlum Khorasani, M., Behravan, H., & Noghani, M. (2017). The Relationship between Social Capital and Psychological Empowerment in Female Head of Households Working in Kowsar Centers of Tehran Municipality. *Journal of Social Sciences (Ferdowsi University of Mashhad)*, 14(1), 1-32. (in Persian).
- Ketabi, M., Yazd khaṣṭi, B., and Farajirāstabi, Z. (2003). Empowering Women in order to participate in development. *Women's Research*. 1(7): 5-30. (in Persian).
- Kimiaei, S. A. (2011). Empowering Female-headed Households. *Social welfare*. 11(40): 63-92. (in Persian).
- Longwe Sara H. (1991). Gender Awerness: the Missing Element in the Third World Development Project, a Chapter of "Changing Perceptions: Writing on Gender and Development", by Wallace T. & March C.: OXFAM
- Moeidafar, S. and Hamidi, N. (2007). Female-headed Households: Social Sayings and Injuries. *Social Sciences Letter*. 32: 158-131. (in Persian).
- Moqhadas Jafari, M. and Mohammadi, N. (2006). A Critique on the Empowerment of Women-headed Households in Welfare Coverage (Case Study of Kerman). *Journal of Islamic Azad University of Shoushtar Branch*. 1(2): 1-18. (in Persian).
- Mohajeri Amiri, Sh.; Mojaradi, Gh. and Badsar, M. (2016). Investigating the role of social and psychological factors on empowerment of rural Female-headed Households, Supported by the Imam Khomeini Relief Foundation (Case study: Abas Abad Township). *Iranian Journal of Agricultural Economics and Development Research*. 47(1): 211-225. (in Persian).

- Naseri, S. and Salarzahi, H. (2012). The Impact of Relief Committee Services on Empowering female Head of Household. *Shiite Women's Quarterly*. 9(28): 217-234. (in Persian).
- Raghfar, H. and Soleymani, M. (2016). Empowerment and Poverty Alleviation of Divorced and Divorced Women in the City of Dynasty. *Women in Development and Politics*. 14(1): 51-68. (in Persian).
- Rezaeian, H.; Rasooli, R.; Askar-biuki, S.; Asl Dehghan, F. (2018). The Effectiveness of Psychological Empowerment on the Improvement of Well-Being and Quality of Life in Householder Women. *Journal of social work*. 7(4): 5-14. (in Persian).
- Robinson, Priscilla; Lowe, John (2015). Literature reviews vs systematic reviews. *The Australian and New Zealand Journal of Public Health*. 39(2): 103.
- Sen, Amartya (2010). *Development as freedom*. Translated by Vahid Mahmoudi. Tehran: Daŕtan Publications. (in Persian).
- Shadi Talab, J.; Wahabi, M. and Varmziar, H. (2005). Income poverty is just one aspect of poverty for female-headed households. *Social Welfare*. 4(17): 227-247. (in Persian).
- Shahandeh, Kh.; Mohammad Beigi, Z. and Jamshidi, E. (2006). Forming Women's Self-help Groups in District 17 of Tehran Municipality, a Step towards Empowering Women. *Shahrekord University of Medical Sciences Journal*. 8(1): 31-36. (in Persian).
- Shakouri, A. (2008). Supportive Policies and Women's Empowerment. *Journal of Faculty of Literature and Humanities (Kharazmi University)*. 16(61): 129-159. (in Persian).
- Sharifi, M., Hosseini, S. M., & Ali Beygi, A. (2010). Factors Determining Economic Capacity Level of Female Head of Household in Rural Areas: A Case Study of Kurdistan Province. *Village and Development*, 13(4), 75-95. (in Persian).
- Statistical Research and Training Center (2013). *Assessing the Social, Economic and Health Characteristics of Female-headed Households with Emphasis on Support Policies and Programs*. Tehran: Institute of Statistics. (in Persian).
- Tabatabaei Yahya-abadi, Sh. M., & Hosseinian, S. (2005). Empowering Female-headed Households through Group Counseling, Awareness and Entrepreneurship. *Family Studies Quarterly*. 1(4): 359-368. (in Persian).

- Tajedin, M. B., & Rahmati Vala, L. (2014). National Media and Empowerment of Women-Headed Households (Case Study: Women-Headed Households of Tehran District 18). *Strategic Studies of Women*, 17(65), 119-161. (in Persian).
- Taleb, M., & Najafi Asl, Z. (2007). The Impact of Rural Credit on the Economic Empowerment of Female-Headed Households: A Look at the Results of Zainab Kobra's Project in the Villages of Boyain Zahra. *Village and Development*, 10(3), 1-26. (in Persian).
- Talebifard, R., & Abedini, M. (2017). Investigating the Relationship between Spiritual Intelligence and Empowerment of Female Head of Household Supported by Imam Khomeini Relief Committee. *Journal of New Researchs in Humanities*, 3(20), 121-150. (in Persian).
- Tofiqianfar, A. H., Azizi, J., Safouri, B., Behjati Asal, F., & Ghayedgivi, L. (2016). Investigating the Relationship between Imam Khomeini Relief Committee Self-help Plans and Empowering Women-Headed Households (Case Study: Kohgiluyeh and Boyerahmad Province). *Journal of Women and Society*, 7(2), 114-89. (in Persian).
- Torabi Momen, E., Raheb, G., Alipour, F., & Biglarian, A. (2017). The Effectiveness of Group Social Work Intervention with Developmental Approach on Psychological and Social Empowerment of Female Head of Household. *Rehabilitation*, 18(3), 242-253. (in Persian).
- Zarean, M., Zarei, M., & Honardoost, A. (2018). Empowering Women-Headed Households with Emphasis on Fourth, Fifth and Sixth Development Plans of the Islamic Republic of Iran. *Women in Development and Politics*, 16(2), 319-338. (in Persian).